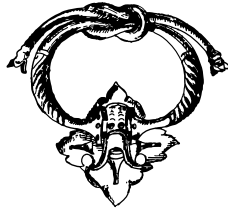


PATRIMONIUM

СТУДІЇ З РАННЬОМОДЕРНОЇ ІСТОРІЇ
ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ



ТОМ I

РАННЬОМОДЕРНА ЛЮДИНА:
ПРОСТІР — ВЛАДА — ПРАВО
XVI—XVIII СТОЛІТЬ

За редакції

Віталія Михайловського і Ярослава Століцького

LAURUS
HISTORIA IAGELLONICA
Київ • Краків
2015

Patrimonium. Студії з ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи. — Т. I: Ранньомодерна людина: Простір — влада — право XVI–XVIII століть / за ред. В. Михайловського і Я. Столицького. — Київ — Краків: Laurus — Historia Iagellonica 2015. — 408 с.

Редактори тому:

доктор історичних наук *Віталій Михайловський* (Київ, Україна)
доктор габлітований *Ярослав Столицький* (Краків, Польща)

Рецензенти:

доктор історичних наук *Віталій Щербак* (Київ, Україна)
доктор габлітований *Марек Ференц* (Краків, Польща)

*Видання здійснено за фінансової підтримки
Фонду Катедр Українознавства (США)*

Видавництво «Laurus»
вул. Дубровицька, 28, 04114 Київ
тел. (044) 2341630 laurus.info@yahoo.com www.laurus.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4240 від 23.12.2011

Towarzystwo Wydawnicze «Historia Iagellonica»
ul. Gołębia 13, 31-007 Kraków
www.iagellonica.com.pl

© 2015 Автори статей

ISBN 978-966-2449-45-7

Юрій Волошин

«СЛУЖИТЕЛИ» І «РАБОТНИКИ» В ДОМОГОСПОДАРСТВАХ МЕШКАНЦІВ МІСТА ПОЛТАВИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст.

У статті досліджується особлива мікрогрупа, яка існувала в міському соціумі Полтави другої половини XVIII ст., — слуги. На основі документів фіскального й церковного обліку населення: Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. та сповідних розписів 1775 р., з'ясовується частка представників цієї спільноти в загальній структурі мешканців міста, аналізується статеве й вікове співвідношення, вивчається, з представників яких соціальних верств та яких територій формувалася ця група, простежуються особливості оплати праці. Автор доходить до висновку про те, що частка слуг у місті коливалася в межах 17–20%, від загального числа полтавців. Більшість із них були молодими людьми, які набиралися життєвого досвіду, перед тим як розпочати самостійне життя. Поповнення цієї групи відбувалося в основному за рахунок жителів міста — козаків і посполитих, а також вихідців із сіл і містечок полтавського полку. Оплата праці була традиційною для ранньомодерного часу — жінкам платили набагато менше, ніж чоловікам.

Ключові слова: *Полтава, сповідні розписи, служителі, роботики, домогосподарства.*

У цій статті спробую дослідити ту частину мешканців міста Полтава, яких в джерелах XVIII ст. позначали термінами «служитель» або «работник». Так, у переписній книзі міста, створеній під час проведення т. зв. Румянцевського опису Малоросії (1765–1769 рр.), їх потрактовано як «служанки и работницы», «работници» та «работники»¹, а в сповідних розписах п'ятьох міських парафій за 1775 р., що за своїм змістом нагадують католицькі книги *status animarum*, вони фігурують як «служители»². Спробую припустити, що в історичній демографії відносно них використовують узагальнений

¹ Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765–1769 рр. — К., 2012. — С. 47, 50.

² Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІАУК). — Ф. 990: Переяславсько-Бориспільська консисторія (1733–1789). — Оп. 2. — Спр. 34.

термін — слуги (*servants*). У польській історіографії на їхнє означення послуговуються терміном *szłużba domowa*, а в українській здебільшого застосовують термін *наймити*. Визначення чітких меж цієї групи часто буває неможливим як через методологічні труднощі, так і проблеми з джерелами³. По-перше, вона була надзвичайно строкатою і включала в себе: домашню прислугу, учнів і підмайстрів ремісників, найманих робітників тощо. По-друге, як я зазначав вище, у різних джерелах їх названо різними термінами.

Згідно з моїми підрахунками на основі Румянцевського опису, у 1765–1769 рр. у Полтаві налічувалось 1 230 осіб, яких можна віднести до цієї категорії: 578 чоловіків та 652 жінки. Їхня частка в загальній структурі внесеного до переписної книги населення міста становила 17,8 %⁴. Дані, отримані у результаті аналізу сповідних розписів, дають дещо вищий результат: у структурі населення п'ятох міських парафій частка слуг була близько 20 % (див. Таблицю 1). Вони проживали у 338 дворах із 882, що становило 40,6 %. Можливо, що за 10 років які пройшли між створенням обох джерел, частка слуг у місті збільшилась.

Таблиця 1. Слуги в структурі населення м. Полтави 1775 р.

Назва парафії	Загальне число мешканців		Слуги	
	числ.	%	числ.	%
Воскресенська	1007	100	229	22,7
Миколаївська	2247	100	478	21,3
Преображенська	864	100	197	22,8
Різдво-Богородицька	516	100	96	18,6
Стрітенська	1586	100	237	14,9
Разом:	6220	100	1237	19,9

Як видно з Таблиці 1, у парафіях трьох церков, які повністю або частково, знаходились на території центральної частини міста — фортеці, частка слуг навіть перевищувала вказану цифру. Очевидно, це слід пояснювати тим, що там, порівняно з форштадтом (нім. — передмістя), здебільшого розташовувалися домогосподарства дещо заможніших мешканців — духовенства, купців і т. зв. «нової шляхти», тобто козацької старшини. Ця теза підтверджується, на мою думку, й тим, що частка слуг є меншою у тих парафіях, де основну масу прихожан становили менш заможні й соціально нижчі мешканці форштадту. Зокрема, Миколаївська церква, хоч і знаходилась

³ *Karpiński A.* Pauperes. O mieszkańcach Warszawy w XVI–XVII wieku. — Warszawa, 1983. — S. 152.

⁴ Згідно з моїми підрахунками, до переписної книги Полтави було внесено 6913 осіб — 3576 жінок і 3337 чоловіків. Див.: *Волошин Ю. В.* Статевікова та шлюбна структура населення міста Полтави в другій половині XVIII століття // *Історична пам'ять*. — 2011. — № 1 (25). — С. 10.

на території центральної частини, але більшість її парафіян проживали у передмісті, через це частка слуг тут є дещо меншою, ніж у Воскресенській та Преображенській парафіях, до яких належали мешканці центру. Те ж саме з парафіями Різдно-Богородицької та Стрітенської церков, розташованих на форштадті.

Загалом відсоток служителів у Полтаві не виглядає занадто високим, якщо його порівнювати з даними, отриманими українськими вченими для території Гетьманщини. Як стверджує Олександр Гуржій, у досліджуваній період «в окремих населених пунктах частка наймитів іноді сягала до 25 % усіх жителів»⁵. Отримані мною дані так само корелюються з регіоном Центрально-Східної Європи, перш за все з польськими містами. За словами польського дослідника Радослава Понята, частка представників цієї групи у Варшаві (1787 р.) становила 21,5 %, у Велюні (1791 р.) — 16,8 %, а у Кракові (1795 р.) — 27,8 %⁶. Згідно з дослідженням Міколая Шолтисека, в парафії Буяків (Буяków), розташованій в регіоні Гірської Силезії, частка слуг назагал становила 26 % всієї людності⁷. У сільській місцевості Куявії вона дорівнювала 24 %⁸. Однак отримані мною дані значно перевищують західноєвропейські показники, де їхня частка становила близько 10 % активного населення⁹.

Слід зауважити, що частка домогосподарств, яка використовувала працю служителів, — 40,6 %, так само була подібною до польської. Зокрема у Кракові в 1795 р. служителі були зафіксовані у 45 % домових спільнот. За твердженням вищезгаданого Радослава Понята, така поширеність є свідченням того, що їх найману працю використовувала не лише еліта, але й представники майже всіх верств міського соціуму. Це явище вважається характерним для доіндустріальної Європи загалом¹⁰.

Статеве співвідношення у середовищі цієї мікрогрупи в 1765–1766 рр. було на користь жінок, а в 1775 р. спостерігається майже повна гендерна рівність — 620 чоловіків і 617 жінок. В окремо взятих парафіях дисбаланс так само був незначним (*див. Таблицю 2*).

⁵ Гуржій О. Податне населення України XVII–XVIII ст. Нариси з історії статистики. — Черкаси, 2009. — С. 98.

⁶ Poniat R. Służba domowa na ziemiach polskich w epoce pre- i industrialnej // Rodzina, gospodarstwo domowe i pokrewieństwo na ziemiach polskich w perspektywie historycznej — ciągłość czy zmiana? — Warszawa, 2013. — S. 247.

⁷ Szoltysek M. Od makromodeli do mikrohistorii — gospodarstwo domowe w parafii bujakowskiej w latach 1766–1803 // Przeszłość demograficzna Polski. — № 24. — 2004. — S. 26.

⁸ Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. — Warszawa, 2009. — S. 367.

⁹ Fauve-Chamoux A. Służba domowa w Europie od XVI wieku: dzieje i źródła zjawiska // Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku: struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze. — Warszawa, 2008. — S. 316.

¹⁰ Poniat R. Służba domowa na ziemiach polskich w epoce pre- i industrialnej. — S. 254.

Таблиця 2. Статевий розподіл слуг м. Полтави у 1775 р.

Назва парафії	Чоловіків	Жінок	Разом
Воскресенська	110	119	229
Миколаївська	237	241	478
Преображенська	91	106	197
Різдво-Богородицька	54	42	96
Стрітенська	128	109	237
Разом:	620	617	1237

Згідно з джерелом, більш ніж половину слуг — 59 % (729 осіб) — становили діти. Такий значний відсоток, на мою думку, слід пояснити тим, що укладачі сповідних розписів до дітей зарахували й підлітків, тобто осіб які належали до віковій групі 15–19 років. Між ними так само спостерігалася певна статева рівність, щоправда з незначною перевагою дівчаток (370 осіб) над хлопчиками (359 осіб) (див. Таблицю 3).

Таблиця 3. Число дітей в середовищі слуг м. Полтави у 1775 р.

Назва парафії	Чоловіків	Жінок	Разом
Воскресенська	72	92	164
Миколаївська	122	105	227
Преображенська	73	70	143
Різдво-Богородицька	18	26	44
Стрітенська	74	77	237
Разом:	359	370	729

Якщо слідувати цій логіці, то серед слуг, зафіксованих Румянцевським описом, рівно половину слуг — 50 % (615 осіб) — так само склали діти, але з перевагою дівчаток (353 особи), над хлопчиками (262 особи) (див. Таблицю 4).

Таблиця 4. Вікова структура слуг у м. Полтаві (1765–1766 рр.)

Вік	Ч	%	Ж	%	Р	%
0–4	13	2,3	15	2,3	28	2,3
5–9	14	2,5	38	5,9	52	4,3
10–14	80	14,2	102	15,7	182	15
15–19	155	27,5	198	30,7	353	29,1
20–24	124	22	83	12,8	207	17,1
25–29	60	10,6	57	8,8	117	9,7
30–34	49	8,7	48	7,4	97	8
35–39	14	2,5	18	2,8	32	2,6
40–44	25	4,4	32	4,9	57	4,7
45–49	11	2	8	1,2	19	1,6
> 50	19	3,3	49	7,5	68	5,6
Усього:	564	100	648	100	1212	100

Далі спробую проаналізувати вікову структуру цієї категорії мешканців міських домогосподарств. Оскільки відносно незначної частини слуг, 14 чоловіків і 4 жінки, у Румянцевському описі відсутня вказівка про вік, я їх не буду рахувати, обчислюючи цей показник.

Стан збереженості сповідних розписів так само не завжди дозволяє з'ясувати вік особи: у розписі Воскресенської церкви досить значна частина сторінок сильно зіпсована, а в розписі Миколаївської церкви більшість їх узагалі відсутня. Через це для аналізу візьму лише тих слуг, яких вдалося ідентифікувати за джерелом. Таких виявилось 930 осіб (див. Таблицю 5).

Таблиця 5. Вікова структура слуг у м. Полтаві (1775 р.)

Вік	Ч	%	Ж	%	Р	%
0-4	7	1,5	3	0,7	10	1,1
5-9	10	2,1	14	3,1	24	2,6
10-14	76	16	79	17,3	155	16,7
15-19	140	29,5	147	32,2	287	30,9
20-24	108	22,8	85	18,6	193	20,7
25-29	57	12	43	9,4	100	10,8
30-34	28	5,9	25	5,5	53	5,7
35-39	10	2,1	8	1,8	18	1,9
40-44	15	3,2	16	3,5	31	3,3
45-49	6	1,3	8	1,8	14	1,5
> 50	17	3,6	28	6,1	45	4,8
Усього:	474	100	456	100	930	100

Якщо розподілити слуг за віковими групами, то виходить, що в обох випадках переважну їх більшість становили відносно молоді люди: від 10 до 30 років. У 1765 р. частка становила 77,5 % (939 осіб), а в 1775 р. — 80 % (735 осіб). Більшість серед них — 29,1 % та 30,9 % були підлітками 15–19 років, а ще 17,1 % та 20,7 % припадала на молодих людей віком 20–24 років. Це повністю збігається з даними польського дослідника Цезарія Кукля, який зауважує, що особи віком 15–24 роки завжди становили найбільшу групу слуг у великих містах¹¹. Загалом середній вік полтавських слуг, згідно з Румянцевським описом, для чоловіків становив 21,7, а для жінок — 22,3. Згідно з сповідними розписами, як для чоловіків, так і для жінок він був майже однаковим — 22,3 та 22,8 року. В обох випадках він нижчий від середнього шлюбного віку, вирахованого мною для мешканців Полтави — 28,1 в чоловіків і 22,3 серед жінок¹².

Таким чином, виходячи з цих даних, можемо припустити, що приблизно від 15 і до 24 років свого життя молоді люди працювали в якості слуг і

¹¹ Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. — S. 367.

¹² Волошин Ю. В. Статевовікова та шлюбна структура населення міста Полтави в другій половині XVIII століття. — С. 21.

наймитів, набуваючи в такий спосіб життєвого досвіду поза межами власного дому. Як стверджує вищезгаданий Миколай Шолтисек, для молодих людей в проаналізованих ним селах «служба була етапом життя між виходом з батьківського дому і якоюсь формою врегулювання власної суспільної позиції»¹³. Інший польський дослідник, Матеуш Вижга, коментуючи подібну ситуацію в одній з парафій біля Кракова, зауважує, що період служби не розглядався тогочасними людьми як деградація. Це була чергова фаза їхнього життєвого циклу, під час якої молода людина набирала досвіду й акумулювала капітал, необхідний для створення власного домогосподарства¹⁴. В західній історіографії ця домінуюча серед служителів вікова група отримала назву *life-cycle servants*. Цим терміном, позначають осіб, які виконували роботу за наймом в той період свого життя, коли вони вже залишили батьківське господарство, але ще не створили власного¹⁵.

Наскільки така ситуація відповідала реаліям Гетьманщини, сказати важко, адже українські історики за старою радянською звичкою продовжують пояснювати проблему наймитів соціальним розшаруванням: «найбідніша частина посполитих, поступово втрачаючи всі засоби виробництва та остаточно розорюючись, наймалася до заможних господарів. Зокрема в пошуках заробітку селяни здебільшого змушені були залишити свої оселі, рідні місця й шукати роботу в містах...»¹⁶. Щоправда, Ірина Ворончук висловлює припущення, що українська молодь на українських землях починала займатися найманою працею так само рано, як і на власне польських теренах¹⁷.

У нашому випадку, принаймні один з усіх — 20 річний слуга шевця Семена Тетервака, уродженець с. Диканьки Лука Жорняченко¹⁸ — навряд чи походив з «остаточно розореної родини», яка втратила усі засоби виробництва. Як свідчать дані Румянцевського опису, його батько, 53-річний посполитий Юхим Жорняк, був вдівцем і ділив двір разом з молодшим братом Яковом (26 років). Крім Луки, Юхим мав ще й молодшого сина, Григорія (16 років), який тоді саме навчався шевському ремеслу¹⁹. Родина брата була невеликою: дружина Марія (26 років) та син Іван (7 років). Хлопчик був калікою — «обоима глазами не видит»²⁰.

¹³ Szoltysek M. Od makromodeli do mikrohistorii... — S. 32.

¹⁴ Wyżga M. Rodzina chłopska w parafii Raciborowice pod Krakowem w XVII–XVIII wieku // Społeczeństwo staropolskie. — Seria nowa. T. III. — Warszawa, 2011. — S. 269.

¹⁵ Poniat R. Służba domowa na ziemiach polskich w epoce pre- i industrialnej. — S. 248.

¹⁶ Гуржій О. Податне населення України XVII–XVIII ст. Нариси з історії статистики. — С. 97.

¹⁷ Ворончук І. О. Населення Волині в XVI — першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. — К., 2012. — С. 265.

¹⁸ Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765–1769 рр. — С. 249, 169.

¹⁹ ЦДДАУК. — Ф. 57: Генеральний опис Лівобережної України. — Оп. 2. — Спр. 252. — Арк. 246–246 зв.

²⁰ Там само. — Арк. 246 зв.

При дворі брати мали город (близько 42 соток за сучасною мірою) та невеликий сад (3 сотки). Крім цього їм належало 11 орних наділів, загальна площа яких, згідно з моїми підрахунками, становила близько 15 гектарів, а також 30 соток лісу²¹. Була в господарстві й худоба: «быков старых 2; коров: старых дойных 4, молодых 5; овец: старых 10, молодых 6; свиней: старых 2, поросят 3»²².

Отже, як бачимо, родина мала у своєму розпорядженні як рухоме, так і нерухоме майно, яке могло забезпечити її необхідними для існування ресурсами. Попри це, обидва Юхимові сини, замість того щоб працювати у власному господарстві, опанували шевське ремесло. Безумовно, що на основі одного казусу не можна робити жодних узагальнень, однак, на мою думку, цей приклад є свідченням того, що не лише злидні й соціальне розшарування в досліджуваній період були причинами трудової міграції з села в місто.

Однак, як би там не було, віковий розподіл вказує ще й на те, що слуги становили енергійну й доволі мобільну частину населення. Спробую дослідити походження полтавських слуг за допомогою даних Румянцевського опису який, на відміну від сповідних розписів, містить необхідні для цього дані. Щоправда, місце походження і соціальний стан зазвичай вказували лише стосовно слуг-чоловіків. Наприклад: «Петръ Греченко, уроженецъ Миргородского полку з местечка Шишака з посполитих двадцяти лет, здоровъ»²³. Таких, згідно з моїми підрахунками, у м. Полтаві на той час проживало 542 осіб. (див. *Таблицю 6*).

Як видно з таблиці, майже половина слуг (42,6 %) походила з міста. Друга велика група — вихідці з містечок і сіл Полтавського полку — 23,1 % (125 осіб). Разом вони становили 65,7 %. Це, на мою думку, дозволяє припустити, що переважна більшість трудових мігрантів пересувалася в межах власного регіону — у нашому випадку Полтавського полку. Доволі значну частку — 21,7 % (118 осіб)— становили вихідці із сусідніх полків Гетьманщини: Гадяцького, Миргородського, Лубенського й Ніжинського. Наступними, хоча й не такими чисельними, в умовній ієрархії регіонів, були представники Слобожанщини — 5,1 % (28 осіб). Серед них більшість становили репрезентанти сусіднього Охтирського полку — 19 осіб. Вихідців із більш віддалених полків Гетьманщини: Київського, Переяславського, Прилуцького, Стародубського й Чернігівського було менше — 3,2% (17 осіб). Їхнє число зменшувалось в міру віддаленості регіону. Так, з Переяславського і Прилуцького, які знаходились дещо ближче, було відповідно 5 і 4 особи, з Київського і Чернігівського, відстань до яких було більшою — по 3, а з найвіддаленішого Стародубського полку до Полтави прийшли лише 2 особи.

²¹ Там само. — Арк. 247.

²² Там само. — Арк. 247 зв.

²³ Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765–1769 рр. — С. 48.

Таблиця 6. Походження полтавських слуг

Регіон	число	%
<i>м. Полтава</i>	231	42,6
<i>Полтавський полк</i>	125	23,1
<i>Гадяцький полк</i>	37	6,8
<i>Київський полк</i>	3	0,6
<i>Лубенський полк</i>	28	5,1
<i>Миргородський полк</i>	32	5,9
<i>Ніжинський полк</i>	21	3,9
<i>Переяславський полк</i>	5	0,9
<i>Прилуцький полк</i>	4	0,7
<i>Стародубський полк</i>	2	0,4
<i>Чернігівський полк</i>	3	0,6
<i>Слобожанщина</i>	28	5,1
<i>Річ Посполита</i>	7	1,3
<i>Росія</i>	9	1,7
<i>Інші</i>	7	1,3
Усього:	542	100

Це були посполиті Олексій Малиновський, який наймитував у полтавського гармаша Андрія Дублянського²⁴ та Павло Лукашенко, що працював у полтавського сотенного отамана Івана Міненка²⁵.

Невелику частку — 1,7 % (9 осіб) — становили вихідці з російських територій. У джерелі про шістьох із них, без вказівки місцевості, сказано, що вони «из великороссийских», а відносно решти наведені більш точні дані. Так, зокрема, слуга вдови Любові Гречки, Семен Бекетов, походив з Валуйського повіту²⁶, слуга священика Микити Несвіта, Гордій Переверзєв, походив з Курського повіту²⁷, а наймит полкового лікаря Григорія Тама, Мусій Кужель — з Путивльського²⁸.

З правого берега Дніпра — території Речі Посполитої до Полтави прийшло 7 слуг — 1,3 %. У документі їх зазвичай маркували як «уроженец польской нации». Лише відносно двох — Сави Медвидиценка та Павла Моцаковського — було вказано, що перший з «з местечка Немирова козачого звання»²⁹, а другий — з «местечка Канєва з козаковъ»³⁰.

Ще 1,3 % (7 осіб) я визначив як інших. До цієї групи я відніс: Степана Могилєнка, учителя в дітей бунчукового товариша Дмитра Білушенка, який

²⁴ Там само. — С. 328.

²⁵ Там само. — С. 394.

²⁶ Там само. — С. 148.

²⁷ Там само. — С. 111.

²⁸ Там само. — С. 99.

²⁹ Там само. — С. 121.

³⁰ Там само. — С. 187.

прийшов з Бахмутської провінції³¹, Трофима Разінкіна, який прибув зі слободи Піщанки, що знаходилась на Українській лінії³², Дмитра Грека про якого записано, що він «из Греции»³³, Івана Павлова «армянской нации»³⁴, Григорія Кучеренка «грузинской нации»³⁵, Петра Литвина «литовської нації»³⁶ та Івана Жидка «з жидов»³⁷.

Отримані мною дані частково збігаються з результатами, які свого часу отримав Іван Ковальський, досліджуючи за Румянцевським описом інший полковий центр — Переяслав. Він, зокрема, визначив, що в місті налічувалось «530 робітників і учнів, з них 58,71 % походили з переяславського полку, 7,46 % — з території Правобережної України, 10,25 % — з сіл і містечок Чернігівського, Київського, і Ніжинського полків»³⁸. Як бачимо, загальна структура мігрантів подібна: переважну більшість становили мешканці Переяславського полку³⁹, другу велику групу — вихідці найближчих полків, а третю — з території сусідньої Речі Посполитої. У моєму випадку відмінність полягає лише в наборі полків та в тому, що найбільшою сусідньою територією була Слобожанщина.

Соціальна приналежність була вказана лише відносно 494 із цих слуг. Отже, відносно 48 осіб, або 8,9 % аналізованих слуг, її з'ясувати не вдалося. Більшість становили посполиті. На відміну від м. Переяслава, перепис Полтави не вирізняв міщан як окрему категорію. Очевидно, саме через це слуг, приналежних до такої соціальної групи, у місті не зафіксовано. Ті з них, які походили з Полтави, записувались або козацькими дітьми, або посполитими. До останньої групи належало більшість полтавських слуг — 62 %, доволі велика частка (27,7 %) були вихідцями з козацтва, 0,9 % — з духовного стану і 0,5 %, або 3 особи, були однодворцями. До них належали вищезгадані етнічні росіяни Григорій Переверзев, Семен Бекетов та Трофим Разінкін. У цьому відношенні полтавські слуги дещо відрізняються від Переяславських, де більшість становили козаки (35,43 %), а далі йшли посполиті (24,94 %) й міщани (12,79 %). Наймити з невизначеним соціальним станом склали

³¹ Там само. — С. 114.

³² Там само. — С. 193.

³³ Там само. — С. 204.

³⁴ Там само. — С. 99.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само. — С. 189.

³⁷ Там само. — С. 102.

³⁸ Ковальський І. С. Генеральний опис 1765–1769 рр. — джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні // Український історичний журнал. — 1962. — № 2. — С. 100.

³⁹ Див. також: Сердюк І. О. Вихідці з села серед населення Переяслава 60-х рр. XVIII ст. (за даними Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр.) // Український селянин. — Випуск 11. — 2008. — С.213–215.

18,85 %⁴⁰. Однак, якщо об'єднати дві останні групи, як це було в Полтаві, то розподіл буде подібним: більшість становитимуть посполиті.

Доволі суттєву частку — 22,5 % (122 особи) — серед аналізованої групи становили учні ремісників. У джерелі вони так само названі «работниками», лише при повідомленні про спосіб оплати записували зазвичай так: «взят на изучение портному майстерству без заплаты»⁴¹. Назва ремесла змінювалась відповідно до спеціалізації майстра. Найбільше серед них, як виявилось, навчалось у шевців — 39,3 % (48 осіб) та кравців — 37,7 % (46 осіб). Решту складала учні гончарів, шаповалів, кушнірів, малярів, ткачів, ковалів та золотарів. Один з них — Опанас Калиниченко, виходець з містечка Ромни Лубенського полку — наймався до купця Павла Руденка «без найму для приобщения к купечеству»⁴². Ця мікрогрупа була майже повністю чоловічою. Виключення становили лише дві дівчини, Варвара та Горпина, які були «взяты на изучение ткацкому мастерству без заплаты»⁴³.

Загалом же можна констатувати, що «служители» і «работники» були міжстановою групою, об'єднаною за фаховою ознакою. У доіндустріальну епоху вони становили найчисельнішу професійну мікрогрупу соціуму не лише у Західній Європі⁴⁴.

Частина цих людей — переважно малолітні діти або старі люди, в джерелі про таких написано: «от старости дряхл» — працювали лише за харчі. Відносно них зазвичай повідомляли: «взят на пропитание». Однак значна частина таких служителів отримувала за свою працю платню. У більшості випадків (стосовно жінок практично завжди) господарі ще й забезпечували їх харчами та одягом: «да сверх того плате и пища хозяйская». Загальне число осіб, відносно яких в Румянцевському описі повідомлялося про розміри платні, становило, за моїми підрахунками, 1009 осіб — 585 жінок і 424 чоловіки. Учні ремісників я до цієї групи не зараховував (див. *Таблицю 7*).

Як бачимо, доволі значну частку 21,6 % (218) становили ті особи, які працювали лише за харчі. Щоправда, серед чоловіків їхня частка — 13,4 % (57 осіб) — була наполовину меншою, ніж серед жінок — 27,5 % (161 особа). Частина з цих жінок була вдовами (44)⁴⁵, а більшість — малолітніми дітьми й особами старшого віку.

Слід зауважити, що в оплаті праці простежується притаманний до модерному маскулітному суспільству дисбаланс: чоловікам зазвичай платили більше, ніж жінкам.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765–1769 рр. — С. 159.

⁴² Там само. — С. 146.

⁴³ Там само. — С. 322.

⁴⁴ *Poniat R.* Służba domowa na ziemiach polskich w eposie pre- i industrialnej. — S. 246.

⁴⁵ *Волошин Ю.* Жінка-вдова в полковому місті Полтаві другої половини XVIII ст. // Київська старовина — 2011. — № 4. — С. 21.

Таблиця 7. Заробітна плата полтавських слуг у 1765–1766 р.

Форма оплати	Чоловіки		Жінки		Разом	
	число	%	число	%	число	%
<1 р.	5	1,2	55	9,4	60	6
від 1 до 2 руб.	16	3,8	164	28	180	17,8
від 2 до 3 руб.	43	10,1	165	28,1	208	20,6
від 3 до 4 руб.	69	16,2	22	3,8	91	9
від 4 до 5 руб.	84	19,7	15	2,6	99	9,8
від 5 до 6 руб.	57	13,4	2	0,4	59	5,8
від 6 до 7 руб.	44	10,3	—	—	44	4,4
від 7 до 8 руб.	13	3,1	—	—	13	1,3
від 8 до 9 руб.	12	2,8	—	—	12	1,2
> 9 руб.	23	5,4	—	—	23	2,3
За харчі	57	13,4	161	27,5	218	21,6
Інше	1	0,2	1	0,2	2	0,2
Усього:	426	100	585	100	1009	100

Як бачимо з таблиці, платня жінок коливалася в межах від 25 копійок до 5 рублів. Найменше отримувала 10-літня дівчина Ксенія, яка працювала у домогосподарстві військового товариша Івана Богдановича⁴⁶. Максимальну суму у 5 р. платили 25-літній жінці Марії в домі райці Григорія Паскевича⁴⁷ та 22-літній вдові Явдосі у полтавського війта Петра Черниша⁴⁸.

Найчастіше оплата жіночої праці знаходилась у межах 1–2 руб. — 28 % (164 особи) та 2–3 рублі — 28,1 % (165 осіб). У другій групі більшість становили ті жінки, яким платили по 2 руб. — 152 особи. Значно ширшою від жіночої була і загальна шкала оплати праці чоловіків, яка знаходилась в межах від 50 копійок, які отримував 10-літній полтавець Гаврило Нориченко у козака Якіма Артюха⁴⁹, до 50 рублів, які платив наймитові «из великоросийских» Івану Прокопову купець Степан Момонтов⁵⁰. У межах цієї шкали розподіл чоловічої платні був більш рівномірним, ніж жіночої. Як бачимо з таблиці, основна маса служниць заробляла в межах 1–3 руб. — 56,1 %, а заробітна плата слуг знаходилась в межах 2–7 руб. Загалом середня заробітна плата жінок у Полтаві в 1765–1766 рр. становила 1 руб. 62 коп., а в чоловіків вона була набагато вищою — 4 руб. 10 коп.

Підсумовуючи проведений аналіз, зазначу:

- Частка слуг у загальній структурі населення міста у другій половині XVIII ст. коливалася в межах 17–20 % від загальної чисельності мешканців.

⁴⁶ Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765–1769 рр. — С. 169–170.

⁴⁷ Там само. — С. 136.

⁴⁸ Там само. — С. 293.

⁴⁹ Там само. — С. 219–220.

⁵⁰ Там само. — С. 347–348.

Цей показник виглядає цілком коректним для тогочасної Гетьманщини і корелюється з даними, які отримали польські вчені для Речі Посполитої, однак суттєво перевищує Західноєвропейську практику.

- Аналіз вікової структури засвідчує, що більшість слуг були відносно молодими людьми. Їхній середній вік, як для чоловіків, так і для жінок, становив близько 22 років. Ймовірно, що у випадку молодих людей час перебування на службі розглядався тогочасним суспільством, як етап соціалізації й набуття життєвого досвіду поза межами батьківського дому.

- Найбільшу частку серед них становили вихідці з самого міста та містечок і сіл Полтавського полку. Доволі значною була й частка вихідців із сусідніх регіонів, переважно уродженців Гетьманщини й Слобожанщини. За соціальною приналежністю це — міжстанова група, об'єднана за професійною ознакою, серед якої зустрічаються діти посполитих, козаків, духовенства тощо.

- В оплаті їхньої праці чітко простежується притаманний тодішньому соціуму гендерний дисбаланс: згідно з моїми розрахунками, середня заробітна плата жінок була більш ніж у тричі меншою, ніж чоловіків (1 руб. 62 коп. і 4 руб. 10 коп. відповідно).

“SERVANTS” AND “WORKERS” IN THE HOUSEHOLDS OF POLTAVA CITIZENS IN THE SECOND HALF OF THE 18th CENTURY

This paper deals with a special micro-group in the urban society of Poltava in the second half of the 18th century — the servants. The number of community representatives in the general structure of citizens is established, basing on the documents of fiscal and church records of population, i. e. General description of the Left-Bank Ukraine in 1765–1769 and confessional lists of 1775. Sex and age ratios are analyzed, social groups and territorial affiliation of the group members are studied, and the characteristics of remuneration are traced. It is shown that the share of servicemen in the city approximated 17–20% of the total Poltava population. Most of them were young people who gained life experience before starting their independent life. This social group has been replenished by the residents of the city, the Cossacks and peasants, as well as by the people from settlements of Poltava regiment. Remuneration was traditional for the early modern time: women were paid much less than men.

Keywords: *Poltava, confessional lists, servants, workers, households.*